

Chapter - 4

૧૧૧

પ્રકરણ : ૪

ભજનવાણીની સનાતનતા

જેમ કવિતાની સર્વસ્વીકૃત વ્યાખ્યા થઈ શકતી હોત તો આ - સ્વરૂપોની વ્યાખ્યામાં પણી સરળતા રહેત, તેમ ભજનસ્વરૂપ માટે પણ કોઈ સર્વસ્વીકૃત વ્યાખ્યા મળે તો એના સ્વરૂપગુણ માટે અનુકૂળતા રહે. -

"ભજન" શબ્દમાં ધાતુ "ભજ્" છે અને ભજ્ નો અર્થ : ભજ્ સેવિત્યામ્ : "સેવનું" "આશ્રય લેવો" "સરણ લેવું" એ ઉપરથી ચાલવું એવો છે. મામ ભજ્ ધાતુ ઉપરથી "ભજન" શબ્દ બન્યો છે.

"વિષ્ણુનું શ્રવણ, કીર્તન, સ્મરણ, પાદ-સેવન, અર્ચન, વંદન, દાસ્ય, સખ્ય અને આત્મનિવેદન" આનો ભક્તિનો અર્થ ભાગવતમાં આપ્યો છે.^૧ ભજનને વિધવાનો "આત્મર્પણનું ગીત" કહે છે.

ભાગવતમાં અભીર તથા ઊંડા ભાવવાળી "સ્તુતિઓ" અથવા "સ્તોત્રો" મળે છે. "બૃહત્સ્તોત્રરત્નાકર" નેવા સંગ્રહોમાં અનેક ભિન્ન ભિન્ન - કવિ-ભક્તોએ રચેલાં સ્તોત્રો છે. મહાભારત, રામાયણ ને ભાગવતમાં પરબ્રહ્મ સંબંધી જે સ્તવનો છે એ ભજનોથી જુદા પ્રકારનાં નથી. સંસ્કૃત પુરાણો અને મહાકાવ્યના કાળમાં રચાયેલાં આ સ્તવનોને ભજનોનું - પૂર્વરૂપ ગણી શકાય.

નારાયણ ગાથા નેવી વૈદિક ગાથાઓમાંથી ભજનની ઉત્પત્તિ થઈ છે. આ ગાથાઓને પ્રાચીન કાળનાં સ્તોત્રો કે ભજનો ગણી શકાય.

ત્યારે ગાથાનું સ્વરૂપ શું છે?

ગાથા એ લૌકિક સાહિત્યનો એક પ્રકાર છે જે કથાનક રૂપનો હોય છે. સૌથી જૂનો ગાથા શબ્દ ઋગ્વેદના ૮:૩૨:૧ સૂક્તમાં મળે છે. યજ્ઞ વખતે ગાથા ગાવાનો રિવાજ ઋગ્વેદકાળમાં પ્રચલિત હતો. ગાથા માનારાઓને-

૧. ભાગવત સ્કંધ ૭. અ. ૫ શ્લોક ૨૪

"ગાયત્રી" કહેવામાં આવતી. બીજી જાતકોમાં સ્લોકબદ્ધ રચનાઓને "ગાથા" નામથી ઓળખવામાં આવી છે.^૩ ગાથા ઉદોબદ્ધ રચના છે જેમાં કથાની પ્રધાનતા છે.

હિન્દી સાહિત્યકોશ પ્રમાણે

ગાથા : ગૈ + યન્ + સ્ત્રી પ્રત્યય ટાપ્ : સાધારણ અર્થ ગાથાનો ગાન કે ગીત છે. ગાયત્રી ગાયં સુતસીમો કુવશ્યન્ અર્થગ્રંથ
૧-૧૬૭-૬

અર્થગ્રંથમાં "ગાથા" અને "નારાયણી"નો સાથે ઉલ્લેખ છે.

આમ વૈદિક સૂક્તો જે એક "ભજન"નો પ્રકાર ગણાય: ભજનનું મૂળરૂપ સોધતાં સૂક્તો સુધી જવું પડે. પ્રાચીન કાળનાં ગાથા ને સ્તોત્રો જે ભજનનું જ પૂર્વરૂપ છે. એના વિકાસનો ક્રમ કંઈક આમ છે:

૧. ———સંસ્કૃત સ્તોત્રો ઉપરાંત દ્રોણિડ સંતોએ બહુ પ્રાચીનકાળથી તામિલ સાહિત્યમાં ભક્તિમાર્ગની અસર નીચે સ્તોત્રો રચ્યાં છે. જે વખતની ઉત્તરાપયની મહારાષ્ટ્રી ચૌરસેની બંને પ્રાકૃત ભાષાઓમાં પણ તે વખતના ઉત્તરાપયના સંતોએ કંઈક ભજનાદિ સાહિત્ય જરૂર ઉત્પન્ન કર્યું હતો. પણ એમાંથી કશું જળવાયું નથી. અપભ્રંશમાં કૃષ્ણભક્તિસૂચક ને થોડાં છૂટક મુક્તકો મળે છે તે તે કાળના સંતોની જ રચના હોવી - જોઈએ. ટૂંકામાં ઇ. સ. ચોથાથી અગિયારમાં સતક સુધી ભક્તિના - આચારનો, તાત્ત્વિક વિચારનો અને ભક્તિમાર્ગના ઉપાસ્ય દેવના ચરિત્ર-અનુશીલનનો લોકમાં પ્રચાર થયો હતો. સ્તોત્ર-સાહિત્યમાં-

૨. દ્રન્ધ્રમિદ ગાયિનો લૃહદિન્ધ્રમકોમિરકિર્જ: । ઋગ્વેદ ૧:૭:૧.

૩. જુઓ: બૃહકનાથ સર્મા, પાલી જાતકાવલી, પૃ: ૬.

૪. જુઓ: અર્થગ્રંથ

૧૫: ૬: ૧૦ ને

૧૧, ૧૨.

-સકિતનો સંલોગ જ્ઞાનનો પ્રકાશ, વૈરાગ્યની તીવ્રતા વગેરે ધાર્મિક -
જીવનના અનેક તત્ત્વો બહુ અસરકારક રીતે પ્રકટ થયાં છે." ૫.

૨. મળરદારનાં ભજનો પર સમાલોચના કરતાં વિજયરાય વેલે કહે છે કે ભજનમાં પ્રભુસાંનિધ્યમાં ભક્તકવિ બરેબરો તાદેશીજન બની પ્રભુદર્શનને ભકિતગાનરૂપે અવતારવા મથે છે. તે વાણી ભજન છે.

"ભજનનો રચનાર ભક્તકવિ સ્વૂળને વીધી, સફળતાથી તેની પાર જઈ, "જડને ચેતનરસ કરી જાણે" છે. ભગવાનના સાંનિધ્યમાં સદાય "અનંત ઓચ્છવ" માણે છે. એ બરેબરો "તાદેશીજન" બને છે. —તત્ત્વ જે પરમાત્મા, તેના સદૃશ આ જીવાત્મા બની જાય છે. એ એ પળોમાં અદ્ભુત સંવેદનને, એ પ્રભુદર્શનને અને તેના મહિમાને, મહિમાની — પ્રોજ્યવલતાના પ્રમાણમાં તો ઓછી અધૂરી, છતાંયે કલાત્મક વાણીમાં અવતારવા તે મથે છે. એમાં મધનમાંથી જે પ્રવાહવતી પદ્યકૃતિઓ તેને હાથે રચાય તેને જ આપણે "ભજન" કહેવા જોઈએ." ૬.

૩. "જેમાં દેહ-ભાનની વૃત્તિ પ્રભુમાં લીન પાય, ભજનિક દિવ્ય -
આનંદ-મૂર્છાં અનુભવે, એ ચેતન્ય સાધનો સર્વથા રજૂ કરે તેને "ભજન" કહી શકાય. ભજનમાં દૈહિક ને જૈહિક સુખની માગણી ન આવે. બરો ભજનિક તો પ્રભુને જ સર્વસ્વ સમર્પણ કરે છે. પ્રભુ એટલે ઓચર-ઓચર બહુજ વિરમ એ બહુ જ ભજનિકને મન પોતાનું પાય તો પછી માગવાનું બાકી શું રહે? એ તો પ્રભુને જ પોતાના કરી લેવા ઇચ્છે છે" ૭.

૪. ભજન એ તત્ત્વદર્શન વચ્ચે કશો વિરોધ નથી. આચાર્ય આનંદશંકર ધ્રુવ કહે છે કે ભજન અને દર્શન એ બંને અવિરોધભાસી એમાંની તત્ત્વદૃષ્ટિથી છે. ૮.

૫. ડૉ. મંજુલાલ મજમુદાર, "ગુજરાતી સાહિત્યનાં સ્વરૂપો" પૃ: ૪૮૬.

૬. જૂઈ અને કેતકી ચા. ૧૯૩૬ પૃ. ૨૦૨-૨૦૬.

૭. ડૉ. મંજુલાલ મજમુદાર, જૈન પૃ: ૪૮૮.

૮. સરખાવો શ્રી આનંદશંકર ધ્રુવ, "સાહિત્યવિચાર" પૃ: ૪૨૮

૫૩૬
૧૩૫

ભજનના વિષયોની સવિસ્તર ચર્ચા રા. જ્ઞીય શાયર મેધાણીએ કરી છે. એ કહે છે: "ભજનવાણી એકદેશીય નથી. તેમાં નોખા નોખા સંતોની જુદી જુદી વિચારપ્રણાલીનું સમુચ્ચય સ્વરૂપ છે. એ શબ્દોમાં સમજિતના આત્મમંથનો સાકાર બન્યાં છે. મહાનૃસિંહની જૂજની ડાળીઓ, સર્જનહારના સ્તોત્રો, ગુરુ-શરણાગતિનાં અને ગુરુ-પ્રશસ્તિનાં પદો, - ગુરુચરણ, પ્રભુચરણના પ્રેમ લક્ષણાત્મક ભક્તિપુકારો, આત્માને ચેતવનારા ભજનો, મનખાદેહનાં મૂલ્ય દાખવતાં પદો, યોગસાધનાના, વૈરાગ્યનાં, પ્રજ્ઞાનંદ મસ્તીનાં, આગમનાં, અવળવાણીનાં એ બધાં એક જ ચૂંદડીના - તાણાવાણા છે. તેમાંથી હીઠતો વણાટ ભાતીયજી ભક્તિ-ચૂંદડીનો છે." દ.

અહીં સુધી સમર્થ વિદ્વાનોએ ભજનનું જે લક્ષણ બાંધ્યું છે, ભજનિકના ચેત: સ્વરૂપનું જે આલેખન કર્યું છે, ભજનના વિષયોની જે ખીમસિંચા કરી છે, એની આપણે ચર્ચા કરી. એ ઉપરથી ભજનનાં લક્ષણો કંઈક આમ બંધાય છે.

ભજન એટલે આત્માના હૌડાણમાંથી પ્રકટતી ભાવાઈ ભક્તિની અને જ્ઞાનની સ્વસ્થ વાણી છે. એમાં જ્ઞાનનું ભજનિકે કરેલું દર્શન છે, અર્થક ગુરુભક્તિની ગ્રધ્ધા છે, ઇશ્વરાનુભૂતિના ઇશારા છે. એમાં ક્યારેક નિરંજન નિરાકાર સ્વરૂપનું વર્ણન છે, ક્યારેક ભવિષ્યનાં મેધાણ આપતી આગમવાણી છે, ક્યારેક મસ્તીથી આનંદે રસમસ્ત આરાધવાણી છે, ઇશ્વરાનુભૂતિ આનંદના કેકળી ભરપૂર "ધ્યાલા" સ્વરૂપની ખુમારી છે, તે ક્યારેક જગતને માયાનાં બંધનોને સમજાવતી અવળવાણી છે. કેટકેટલા વાદો, પથો તે સપ્રદાયોની સિદ્ધાંતખીમસિંચા ભજનોમાં કેટલી સહજતાથી, તીવ્રતાથી અનુભવની વાણીમાં નિરૂપાય છે! જેને આત્માનુભવનો રંગ લાગ્યો છે એ ભજન જ સાચું ભજન છે.

દ. શ્રી ઝવેરચંદ મેધાણી "ચોરઠી સંતવાણી" પૃ: ૭.

-આવૃત્તિ: ૧૯૪૭.

નવધા ભક્તિ:

ભક્તિના નવ પ્રકારમાં કોઈ ને કોઈ પ્રકારનો મહિમા ભજનમાં પ્રકટ પતો હોય છે. ભજનોમાં પ્રભુના શ્રવણ-કીર્તન-સ્મરણ ને સેવાનો ભાવ ગાવામાં આવતો હોય છે, તો ક્યારેક પ્રભુચરિત્ર - વંદન, દાશ્યને મૈત્રી-ભાવની ભક્તિ પ્રકટ કરવામાં આવી હોય છે. ક્યારેક આત્મનિવેદન રૂપે પણ ભક્ત ભજનગાન કરતો હોય છે. આમ નવધા -

ભક્તિના શ્રવણં કીર્તનં વિષ્ણોઃ સ્મરણં પાદસેવનમ્ ।
અર્ચનં વંદનં દાશ્યં સ્વચ્છમાત્મનિવેદનમ્ ॥

આ નવ પ્રકાર પર ભજનો રચાયા છે. ભજન "પરમપ્રેમરૂપા" અને "અમૃતરૂપા" ભક્તિનો મહિમા દેઢાવે છે. આવી ભક્તિને ભજન દ્વારા પામીને અમૃતમય થવા ભક્તો ભજનગાન કરે છે.

જેમ ભક્તિનું તત્ત્વ અનુભવગમ્ય છે તો ભજનનું તત્ત્વ પણ - અનુભવગમ્ય છે. જેમાંથી મુક્તિની અસિધ્ધા ને જેનો આનંદ જન્મે છે. મુક્તિ તે ભજનનું આવશ્યક લક્ષણ છે. મનની મસ્તી જે ભજનનું સર્વસ્વ છે. આથી જ "વતણી આનંદ આનંદ લીલા મારી બાથું મુને રે"---જેમ ભક્ત કવિ "કરમણ" કહે છે. ભજનને ભક્તિકાવ્ય કહી શકાય. જેમાં કેવળ શુદ્ધ ભક્તિ હોય જે શુદ્ધ ભજન છે. જેમાં ભક્તને કંઈ વાંચિત નથી. જેમાં કાંઈક પાર્થિવ માગણી હોય જે ભજન મિશ્રપ્રકારનાં ભજનો કહેવાય.

જેમ કવિતામાં સંવેદન હોય, હીર્ષ હોય, ચિંતન હોય, વિચાર હોય કે જે સર્વનું સંમિશ્રણ હોય, તેમ ભજનમાં ભક્તિનું સંવેદન હોય છે. ઇશ્વરાનુસૂતિજન્ય હીર્ષ હોય છે, પ્રભુની ને પ્રજાકીની લીલાનું નિરૂપણ છે. જેમાં આત્મચિંતન ને આત્મદર્શનમાંથી પ્રકટેલી વાણી છે. --

કોઈ
વધી
અમૃત
મિશ્ર

—તત્ત્વદર્શન પણ એમાં છે. આમ સાચું ભજન એ ઉત્કૃષ્ટ તત્ત્વાભિમુખ કવિતા છે. —સાચી જ સાચાઈ આનંદશંકર ધ્રુવ કહે છે : "ભજન અને દર્શન બંને તાત્ત્વિક વિરોધ નથી. ભક્ત જે ભજે છે તે જુલે છે; અને જે જુલે છે એ જ ભજે છે" ^{૧૦}. કવિતામાં ગુણવત્તાની દૃષ્ટિએ ચડતી ઊતરતી સૌ કવિની કવિતા હોય છે, તેમ ભજનમાં પણ ઉત્તમ, મધ્યમ ને અવર કોટિનાં ભજનો હોય છે. અર્વાચીન વિવેચકમાં અગ્રણી શ્રી વિશ્વપ્રસાદ ત્રિવેદી કહે છે કે:

"કનિષ્ઠ અને ત્યાગ્ય, મર્મી અને મત્યાગ્ય; સાચી કવિતા અને કેવળ પદ્યના મિશ્ર ગુણવાળી; અને સાચી ઊંચી કવિતા એમ સૌ કોટિની કવિતા ભજનમાં આવી શકે. એક પક્ષે સાચી ભક્તિ, જેમાં "હૃડા - અધારેથી પ્રભુ પરમ તેજે તું લઈ જા"ની સ્વાચી કારખી ચારત હોય, તેની જેવો મહાન કાવ્ય વિષય બીજો એકે નથી, તો બીજે પક્ષે, હૃદયમાં તો એ વિષય જેટલો બીજો કોઈ ખેડાયેલો નહિ, બીજો એકે વિષય એના જેટલો પરિચિત નહીં." ^{૧૧}

ઉત્તમ ભજનોમાં કવિતાનું શુદ્ધ સ્વરૂપ મૂલ્ત પાય છે. એના આકૃતિ અને અંતસ્તત્ત્વને કારણે. આકૃતિમાં ભાષાની વિવિધ ભંગીઓ, દ્વનિ, લય, સ્વરભાર, કાકુ, શબ્દચિન્ત્યાસ વગેરેનો સમાવેશ થાય છે. આરે અંતસ્તત્ત્વમાં સૌંદર્યલક્ષી મૂલ્યો: *aesthetic values*: કલ્પનો, પ્રતીકો, ભાવ અને સ્મૃતિનાં સંવેદનો, વિચાર અને ઊર્મિનાં આવેશો, બૌદ્ધિક અર્થગુણ વગેરે અમૂલ્ત તત્ત્વોનો સમાવેશ કરાય છે. ^{૧૨} —કવિતા અને "અર્વાચીન પાશ્ચાત્ય કાવ્યમીમાંસકોમાં ફ્રેન્ચ કવિવિવેચક "પોલ વાલેરી" માને છે કે કવિતા એ એકસરખા અંતરે આવેલાં અતિમ વિદુઓ: *extremes*: બંને અંતિ કરતા—

૧૦. અખરદાર જ્યોતી સાહિત્યવિચાર પૃ: ૪૨૮

૧૧. વિ. સ. ત્રિવેદી, "વિવેચના" પૃ: ૨૨૦.

૧૨. સરખાવો: વાલેરીનો કાવ્યવિચાર —"ગ્રંથ", ઓએસ ૧૯૬૮ પૃ: ૩૫

૧૧૬

-૫ ડિયાળના લોકક જેવી છે. એક ચૈતિમ બિંદુનું નામ છે "આકૃતિ" અને બીજા ચૈતિમ બિંદુનું નામ છે "ચૈતસ્તત્ત્વ". ભજનમાં આકૃતિ અને - ચૈતસ્તત્ત્વનું સમતોલ અને સુંદર સંપાદન છે.

ભજનમાં ચૈતસ્તત્ત્વમાં ભક્તિ અને સમર્પણનાં તત્ત્વો રહ્યાં છે.

"ભજનમાં ભક્તિના પદ તો આવે જ. ભક્તિનો મુખ્ય ભાગ છે-સમર્પણનો. એટલે સમર્પણભાવના પદો ઉપર તિ તત્ત્વજ્ઞાન, જ્ઞાત, વૈરાગ્ય, ત્યાગ વગેરેનાં પદો ભજનમાં આવે, તો ઇષ્ટદેવની કે ઇષ્ટતત્ત્વની સ્તુતિ, વગેરે વિષયનાં પદો કીરતનમાં આવે." ૧૩ ભજનનું વિષયબૈવિધ્ય વિપુલ છે.

"એટલે ભજનના વિષયમાં દૈત્ય, સમર્પણ કે શરણાગતિ, પ્રધ્યા, દોષોની કબૂલાત, હમાયાયના, અલેહ, અભિનવો, આર્નદ, જ્ઞાન, ત્યાગ, વૈરાગ્ય, તત્ત્વજ્ઞાન કે અધ્યાત્મિક, ગુરુશરણ વગેરેનો સમાવેશ થાય, અને આ બધા ઉપર ભજનો લખાયે છે અને એના દાખલા જાણીતા છે." ૧૪.

ભજનમાં ચાર્તપોકાર અને ચારગૂ પણ છે: "ભક્તિની કુલ્ય ચાંદો લિત વાણી તે ભજન. ભક્તિની કુલ્યતા ચકળાઈને વ્યક્ત થવા વાણીનું વાહન શોધે છે.... સીધા જ્ઞાનનું તત્ત્વ અખચ રહેતું તેથી લોકભજનિકોએ તેને વિવિધ પ્રતીકો ને પ્રતિરૂપોથી વાણીમાં અપનાવ્યું." ૧૫.

ભજનમાં પ્રભુના દર્શન-સ્મરણની ઝંખના છે. ભજનો અર્થ જેમ "ભજનું" : To worship : છે, તેમ અભિમુખ થવું : To go : પણ છે. જે વડે પ્રભુપ્રત્યે જઈ શકાય છે, તે ભજન. ભજનમાં ભક્તિ સાથે પ્રપત્તિભાવ હોય છે. જેમાં- દેવાનું છે; દેવાનું કશું જ નથી હોતું. પ્રભુપ્રત્યે નિષ્કામ પ્રેમભાવના જે ભક્તની શ્રેષ્ઠ ભાવના છે, તેમ ભજનની પણ છે. ક્યારેક ભજનમાં ઇશ્વર પ્રાપ્તિના માર્ગોનું સૂચન પણ હોય છે. ભજન જીવનનાં ગૂઢ સત્યોનું-

૧૩. શ્રી ડોલરરાય મંડિક "ગુજરાતી કાવ્યપ્રકારો પૃ: ૧૭૫.

૧૪. શ્રી ડોલરરાય મંડિક એકન પૃ: ૧૭૭.

૧૫. સુધર્મિ - ચર્ચાર્થે.

—રહસ્યદર્શન કરતી વાણી બની રહે છે.

ભજનકર્તા ભજનમાં પરમાત્મા સાથે એકતા શોધે છે. ભજનનો — મુખ્ય વિષય બહુધા પરમાત્માને પામવાની ઝંખના, એના સ્વરૂપનાં દર્શનનો રસો છે. આરે ભક્તની અનુભૂતિ સમર્થ રીતે ભજનવાણીમાં વ્યક્ત થઈ શકતી નથી. આરે ભક્ત રામાયણ, મહાભારત, પુરાણો ને દંતકથાઓ — ના પ્રસંગો, એમનાં પ્રતીકોનો આશ્રય લે છે. આમ ભજન એ ભક્તના — હૃદયભાવનું સંગીત બની રહે છે. પ્રભુને પામવાને કયો રાગ અનુકૂળ થશે એ ભક્ત શોધે છે. જેમ સંગીત ટ્રેસુટ્રેસુટ્રે અને પહોર પહોરનું છે, એમ ભજનના પણ વિવિધ રાગ અને લય છે. સમુચિત સૂર વિના ભજનની સાવસમાધિ શક્ય થતી નથી. ભજનની રાગરાગિણી વિશિષ્ટ ઠાળ રૂપે રહેલી છે. અમુક ભજન જે તાલમાં ઠેકામાં શોભતાં હોય એ લયમાં જ ગાવામાં આવે છે. સાવાનેશમયતા પ્રમાણે ભજનના ઠાળ છે. એટલે "આરાધનાણી" લગભગ માઝમરાતે બીલે છે ને "સાવળુ" તો પ્રભાતના ચાર પત્તાં જ ગાવામાં આવે છે. સાવળુ એટલે છેલ્લા પ્રહરના ગવાતાં ભજનો. આપણાં પ્રભાતિયાં પણ એક પ્રકારનાં ભજનો જ છે. પદ, કીર્તન, પ્રભાતિયામાં જેટલે યોગ્ય ભક્તિભાવની આર્જવભરી સંવેદના હોય તેટલે યોગ્ય એ ભજનસ્વરૂપ છે. આમ ભક્તિ હૃદયની વાણી છે. આત્મવિગ્ધનની સાવસ્થિતિ સધાતાં ભજન જન્મે છે. ભજન એ રીતે ભક્તિનું વાહન બની રહે છે.

ભજન પદસ્વરૂપ છે. કવિતાનાં બધાં જ લક્ષણો એમાં મૂર્ત થાય છે. ઉદ, ગદ્યકાર, ચર્ચ-ચમત્કૃતિ, ભાવ, ભાષા અને ધ્વનિ એ સર્વ તત્ત્વો ભજનમાં છે. છતાં ભજનમાં જે નિર્વ્યાજ સરળતા છે તે એની માનવહૃદયને સ્પર્શવાની અપૂર્વ શક્તિને કારણે છે. ^{ભજનમાં} જ્ઞાન ભક્તિની અનુભૂતિ સરલ રૂપે સાગાર થાય છે. ભજન કઠોપકઠ વેહે છે ને શ્રવે છે, એ એની એયતાને કારણે છે. ભજન પ્રાકૃત લોકજીવનનો મધ્યાત્મ વારસો છે. ભજન કાવ્ય રચનાની દૃષ્ટિએ રચાતું નથી, ભક્તની ઇશ્વરાભૂતિનો એ આલિષ્કાર છે. ભજનસ્વરૂપમાં —

માત્મતત્ત્વની યોજ છે. ભજનમાં જ ભક્ત માત્મસમર્પણ સાધે છે. ભજન એ શ્રવણભક્તિ ને સ્મરણભક્તિનું સાધન છે. અનેક સંતો પ્રભુનામસંકીર્તન કરતાં મોક્ષને વચાં છે. એમાં દૈવ્યતો પુરાણાદિમાં છે. ભક્તની કવિતા સ્વયંભૂ નહે છે, ભજન દ્વારા³¹² કરતાં ભક્તિ જ નિરૂપિત થતી હોય છે. ભક્તો પ્રસિદ્ધે ઉદ કરતાં લોક ઠાળે, લોકનાણીના લયોને જ પ્રાધાન્ય આપે છે. ઊર્મિનો સહજ ઉદ્ગાર જે લયમાં પ્રથમ નહ્યો એ લયમાં જ પોતાનું ભજન પૂર્ણ કરે છે. ઉદઃશાસ્ત્રની ભક્તને જરૂર પડતી નથી. ભજનમાં સહજભાવે પ્રસિદ્ધે ઉદોલ્લસ્યા જાતી જ્ય એ મુઠી વાત છે.

કવિતા લોકહૃદયમાં વસી છે. લોકહૃદયની સરિતા પોતાના પ્રવાહમાં વેગમાં ચાલેને કડારી, આકાર આપી, ભાવરૂપ સાલિગ્રામ બનાવે છે, ભક્તહૃદય એ ભાવરૂપનું જલો પૂર્ણ કરે છે. સદ્.સાક્ષરવચ રા. વિ. પાઠક લોકધર્મના કવિઓનાં ભજનો જ સાચાં ભજનો ગણે છે. ભજનમાં જે સર્વાનુભૂતિ, તન્મયતા, સંવેદન છે એ કવિતાનો પ્રાણ છે. પ્રાસાદિકતા મધ્યકાલીન ભજનોની વિશિષ્ટતા છે. છતાં એમાંનું ઇશ્વરની ઉપાસનાનું તત્ત્વ તત્ત્વજ્ઞાનનાં શિખરો સિદ્ધ કરે છે. એટલે જ કો કોઈએ ભજનેને ગણેદો મિત્ર આ વિષ્ણુર કહ્યાં છે. આમ ઇશ્વરોપાસનાં ભજનમાં કેન્દ્ર સ્થાને છે.

મધ્યકાલીન ભજનનું પ્રાકટ્ય કવિતાની કલાના નિર્દર્શન રૂપે નહોતું પણ અનુભૂતિના સ્મરણાનંદ, અને પ્રભુ દર્શનની રટણ માટે જન્મ્યું હતું. એટલે એમાં પ્રભુનામમહિમા, ઉપનિષદાદિની આખ્યાયિકાઓ, રામાયણ, મહાભારત અને પુરાણાદિમાંના કથા પ્રસંગો, ભક્તજીવનના અદ્ભુત પ્રસંગો, સપ્રદાયાદિક તત્ત્વદર્શન, દૈવ્યતિકથાઓ, લૌકિક માન્યતાઓ, ઇ. તત્ત્વો તો સહેજે મળે છે.

ભજનોમાં "સોડહં" તત્ત્વ પર ધણું લખાયું છે. "સોડહં" શબ્દ વેદજૂનો છે. આ જગતની લીલા વિસ્તારમાં પિઠ-પ્રહમાંડન્યાયે ભક્ત

પણ "સૌંદર્ય" સાથે અનુભવે છે તે એ સાથે સજ્જનોમાં અનેક જ્ઞાની ભક્તોએ પ્રકટ કર્યો છે. આમ સજ્જનો એ "સૌંદર્ય" નો નાદ ગાતી અભેદોમાં બની રહે છે.

"સત્ય શોધવું, આ બ્રહ્માણ્ડને સમજવું, એના ગર્ભમાં, એના ઉદાસમાં શું તત્ત્વ છે તે પકડવું, એ જ મોટામાં મોટો પુરુષાર્થ છે" ૧૬ આની શોધ એ ભક્તની જીવનજોગ છે, એ શોધમાંથી ઉદભવતી અનુભૂતિ સજ્જનોમાં લયબદ્ધ થાય છે. સજ્જનોમાં આશુ શોધન ક્ષતિનિમ્બ હોય છે. સજ્જનોમાં "જૂના પુરાણો પુરુષ" નું પ્રશસ્તિગાન હોય છે. સજ્જનોમાં આધિ-સૌંદર્ય તથા આધ્યાત્મિક વિષયના નિરૂપણનો ઉદ્દેશ પણ મોક્ષ વિના બીજો કશો જ નથી.

ક્યારેક સજ્જનોમાં જ્યોત પ્રત્યે જન્મતો નિર્વેદ અને પરબ્રહ્મની સત્કૃતિનું ને મહત્તાનું ગાન હોય છે. સાચા સજ્જનોમાં વૈભવિક સુખની માગણી ભવત કરતો નથી. એમાં તો ત્યાગ ને વૈરાગ્યની ઝંખના જ બહુધા હોય છે.

"ત્યાગ ન દરેકે વૈરાગ્ય વિના" : નિહુજાનંદઃ માં આ વૈરાગ્યની ઝંખના અને "અખિલ બ્રહ્માણ્ડમાં એક તું શ્રીહરી" : નરસિંહ"માં પરબ્રહ્મ-સાક્ષાત્કારની અનુભૂતિ છે. અનેક સજ્જનોમાં આવી સાચી મૂર્ત થયા છે. તો "મારો હસલો નાનો ને દેવજ જૂનું રે યયું" એવાં સજ્જનોમાં આત્મસ્વરૂપનું ચિંતન વ્યક્ત થાય છે.

સજ્જનોમાં જ્યાં કેવળ "બ્રહ્મરસ"નું આલેખન હોય છે ત્યાં સમસ્ત ભવ્યતા ભરી હોય છે. ક્યારેક આ ભવ્યતાથી સજ્જનોમાં ચંદ્રાંકુર આવે છે, એથી કેટલાંક સજ્જનો દુર્બોધ બન્યા છે. સજ્જનોની પરિભાષાના પરિચયથી એ દુર્બોધતા હજારી બને છે. એ માટે સજ્જનો રસ ગ્રહણ કરવાની, એનો મર્મ સમજવાની કૃષ્ટિ આવશ્યક છે.

૧૬. "તત્ત્વાર્થસૂત્ર" વિવેચક પાંડિત પ્રજ્ઞાયજ્ઞ સુખલાલજી પૃ. ૭૪.

૧૧૮
વિ. ૩
સિ. ૩
૧૧૮

"સજનનો એક વિશેષ "નારતી" છે" ૧૭ એટલે જ "ગોરખવાની" માં પ્રથમ જ નારતીરૂપે સજન છે:

"નાથ નિરંજન નારતી ગાઉ, મુરુદયાલ નાગ્યાં ને પાઉ"

"કીર્તન" પણ સજનનો જ પ્રકાર છે. એમાં સામૂહિકતાનો આ વિશેષ છે. જ્યારે સજનમાં વૈયક્તિક સાધના-તત્ત્વ છે, છતાં કીર્તન વૈયક્તિક, તે કીર્તન વૈયક્તિક, ને સજન સર્વદ પછ હોય શકે છે.

વૈષ્ણવો સજન અને કીરતન બન્ને ભેદ કરે છે. સજનનો સાવ હોય તે સજનને સ્તુતવાકનો સાવ હોય તે કીરતન. સજનના પેટામાં સજન, ચૈત્યવંદન, સ્નાત્રપૂજ, રાન, વૈરાગ્ય, ત્યાગ, સમર્પણ... વગેરેનો સમાવેશ કરુ છું. કીરતન નીચે ગરબી - ગરબા - રાસ - રાસડા : એમાં કોઇપણ પ્રકારનો સ્તવનનો સાવ હોય તેવા: યાજ્ઞ, ચણગાર, નારતિ વગેરેનાં પદોનો સમાવેશ કરાય છે. ૧૮ પદોનો વિષય જ્યારે અધ્યાત્મ હોય ત્યારે તે સજન કહેવાય છે. સદ્. શ્રી રામાનારાયણ પાઠક કહે છે કે અધ્યાત્મનો હું વિચારી ગયું કરુ છું. તેમાં નીતિ, યોગ, મોક્ષ વૈરાગ્ય વગેરે અનેક વિષયોનો હું સમાવેશ કરુ છું" અહીં શ્રી રા. વિ. પાઠકને મતે સજન એ પદનો જ પ્રકાર છે. એ જ રીતે ધોળ ને કીર્તન પણ પદના જ પ્રકારો છે. ભદ્ર સમાજમાં ગવાતી પદ, કીર્તન, ધોળ, પ્રભાતિયા, નારતી એ સજનના જ પ્રકારો હતા, કારણ એમાં સક્રિયતત્ત્વપ્રધાન છે. પદનો સામાન્ય અર્થ પગલું મારીશું એ છે. પદ-કીર્તનમાં સપ્રિદાયિક અસર હોય છે. કાળમાં કીર્તન, ધોળ સોફાજીમાં અને પદ ઉત્તર-પશ્ચિમ ભારતમાં વિશેષ વપરાય છે.

અધ્યાત્મવાદી સજનોનું સ્વરૂપ મુરુદેવ રવીન્દ્રનાથ ટાગોરે સુંદર રીતે દર્શાવ્યું છે:

૧૭. મુખો: હિન્દી સાહિત્યકોશ પૃ. ૫૩૩.

૧૮. સરનામો શ્રી ડોલરરાય માંકડ એન.

"The poetry of mysticism might be defined on the one hand as a temperamental reaction to the vision of reality: On the other, as a form of prophecy. As it is the special vocation of the mystical consciousness to mediate between two orders, going out in loving adoration towards God and coming home to tell the secrets of Eternity to other men; so the artistic self expression of this consciousness has also a double character."

ભજન એ રહસ્યમયી પદાવલી છે. એમાં પ્રહમમાયાના રહસ્યોનું ઉદ્ઘાટન છે.

ભજનની પ્રથમ પંક્તિનો વધુ ઓર હોય છે. એને ટેક તરીકે સ્થાપીને ભજનિકોએ એ પ્રથમ પંક્તિને ^{અતિ સામર્થ્યવાળી} ~~પ્રાનવત્~~ બનાવી છે. હૈયોસોસરી ઉભરી નય એવી ટેક પંક્તિઓ ભજનવાનીની પ્રથમ અને અદ્વિતીય સિધ્ધિ છે. ભજનમાં પણ ઘણે ભાગે ટેક હોય છે.... આપણા ભજનો માત્ર માર્દવવાળા નથી, તેમાં એક પ્રકારનું સમર્પણનું, જગત ઉપર વિનય મેળવનાનું, હીન માનવ નબળાઈઓ તરફ તિરસ્કારનું, બીરત્વ અને પ્રકોપનું તત્ત્વ પણ છે, અને તેને લીધે ભજનનોની ટેક ઘણીવાર જબરી ચોટવાળી મળી આવે છે. ૨૦ ઉર્મિકાવ્યનું મુખ્ય લક્ષણ પ્રેરે ઉર્મિ ભજનમાં પણ પ્રધાન છે.

"નરસિંહ મહેતાનાં રાસલીલાનાં, કૃષ્ણભક્તિનાં અને તત્ત્વચિંતનનાં કાવ્યોમાંથી ઘણાં લિરિકો મળી આવશે. એનું જ ખીરનાં પદોમાં અને તે પછી આજ સુધીમાં લખાતાં આવતાં ભક્તિદોરનાં કાવ્યોમાં પણ લિરિકો જડી આવશે. એટલે બધારેમાં બધારે લિરિક તે ભજનેમાં તથા પદોમાં, પછી સોનેટ, રાસ, ગરબામાં, અને પછી ઊતરતે ઊતરતે ગજલોમાં, મળી આવે..... લિરિકમાં ઉર્મિ હોય જ....."

૧૬. ગુબો. શ્રી રવીન્દ્રનાથ ટાગોર "વન હ-ડેડ પોએમ્સ ચોક કબીર"
પૃ. ૨૦.
૨૦. સરખાનો શ્રી રા. બિ. પાઠક "અર્ચાની કાવ્યસાહિત્યના બહેણો"

..... ત્યારે ગુજરાતી કાવ્ય સાહિત્યમાં લિરિક કોને કહેવા? એમાં ^{અંતર સંગીત} અને છંદ માધુર્યનાનો મેળ તો મળી રહેશે. પણ લાગણીની આબેશનો વધારેમાં વધારે ઉભરો, ઇમોશનની વ્હાઈટ હીટ, સંવેદનાની દગ્ગાડે એવી અનન્યાડ, રસની મદીલી ઓળ, રસરેલની મસ્તી, અને ભરતીનો ઉપાડ, અર્થસૂચક વિસ્તાર અને આખરનો મર્મભર્યો સાર, એ જે આપણે ચર્ચા તપાસી ગયા એ માપદંડથી કસોટતી જે કાવ્ય પાર હોતરે તે લિરિક." ૨૧

આમ ભજન એ હીમિકાવ્ય કે લિરિક છે. એમાં લિરિકના ધણા અંશો સહજ રીતે આ બિલ્કાર પામે છે.

"નીરખને મગનમાં કોણ પૂખી રહ્યો" - : નરસિંહ : કે

"પ્રભ્મ લટકા કરે પ્રભ્મ પાસે" - : નરસિંહ : કે

"નાચુંગી મેં તો ગિરધર માગે નાચુંગી" કે

મેરે તો ગિરિધર મોપાલ" - : મીરાં :

આ નરસિંહ - મીરાંના આ ભજન-પદો સાચા અર્થમાં નખશિખ લિરિક-જાતિમાં ગણી શકે એવા છે. ભજનમાં લિરિકનાં લક્ષણો મળી રહે છે :

"લિરિક યુરોપીય, એથી એમાંનાં તત્ત્વો આપણે ત્યાં એમ કહી શકાય નહિ. એ સાઈકલોપિડિયા — વાળો કેશ કહે છે, મનુલાલ પણ કહે છે. લાગણીના ઉભરા તો ચારે કોર સદા કાળ, ઉભરાતા જ — આવ્યા છે, અને કાવ્યો લખાતાં રહ્યાં છે. લિરિકનાં લક્ષણોમાં તર્ક અને બુદ્ધિનો અંશ પણ ન રહે એ રીતે લાગણીનો ધોધ વહે, એ ચાદ રાખીએ તો મીરાંનાં ભજનોમાં તીવ્ર ઉરકેરાયેલી લાગણી જોવા મળશે. ધણું જેવાં પદો ગુજરાતીમાં છે જે અભાનાવસ્થામાં ચા કેવળ ઈશ્વર ચેતનાની સભાનાવસ્થામાં સ્ફુર્યાં અને લખાયાં છે. ઈશ્વરની આરાધના કરતાં જાતને ખોઈ, ભાન ભૂલી, ઈશ્વરસ્મરણમાં તન્મય થઈ પદો લલકારાયાં છે". ૨૨.

૨૧. શ્રી ચંદ્રવદન મહેતા "લિરિક અને લગરિક" પૃ. - ૨૧.

૨૨. સરખાવો : શ્રી ચંદ્રવદન મહેતા એવન.

છતાં પણ ચાદ રાખવાનું છે કે સર્વ ભજનસાહિત્યનો અભ્યાસ કરતા જણાય છે કે "બધાં જ ભજન લિરિક ન હોઈ શકે" મર્યાદામાં

ભક્તની સ્થિતિ "મૂંઝાના મોજા કે સ્નાન જેવી" છે. ગાલી - સ્થિતિમાં સહજભાવે સ્વાનુભવની અસિલ્ચિત કરતાં હીમ્નિ ઉકેલે. ઉત્તમ માધ્યમ બની જાય તેને ભજન કહી શકાય. ભજનમાં ભક્તનું - આત્મલક્ષીપણું સર્વજનસંબંધે હોઈ સર્વનો સ્વાનુભૂત ભાવ બની રહે છે.

આપણાં મોટાભાગનાં ભજનો આત્મલક્ષી છે. ચોટ લગી, લગની લગી, મદિયલો જાગ્યો, ઐતરાત્મા મોચો, જાત ખોઈ - અતિરસમાધિમાં ઉતર્યાં, પ્રભુનો દર્શન પાચો, જેનો અનુભવ કે આભાસ થઈ રહ્યો, અને જે વાણીમાં ન કહું જાય..... જે પટનાતો કવિએ પોતે જ અનુભવી અને કહી, અને આત્મલક્ષી ચા સ્વાનુભવની જ કૃતિ કહેવી રહેશે. જેટલે લિરિકમાં વધારેમાં વધારે લાગણીનું વ્યક્ત થવું જોવા - મળે છે, તેમ ભજનમાં પણ મળશે. ૨૩. આમ ભજન પણ લિરિક-હીમ્નિત બની રહે છે.

ભજનમાં આત્મલક્ષી અને પરલક્ષીપણાની ભેદરેખાઓ દોરવી પણી વાર મુશ્કેલ થઈ પડે છે. જેટલે આરતી^{૨૪} અનુભૂતિ સુધીનાં અસિલ્ચિતનાં સિન્ન સિન્ન સંકુલ સોપાનો પૂર્ણકરણ કરતાં સાંપડી શકે છે. અનુભવ અને દર્શન એ બેનો સંયોગ ભજનવાનીમાં છે. એ દૃષ્ટિએ આત્મલક્ષી - ભજનોમાં આત્માનુભવ છે તે સર્વાનુભવગમ્ય બને એવું પરમદર્શન હોય છે. આમ ભજનનો આત્મા એ ભક્તનું અનુભૂતિમય દર્શન છે. શબ્દના દેહમાં કેટલી ચેતના છે એ માણવું હોય તો આપણે ભજનો ગાવાં જોઈએ. શબ્દના માધ્યમ દ્વારા નાદની ઉપાસના કેટલી તીવ્રતમ બની શકે એનો અનુભવ ભજનની રૂકમાં થાય છે.

"એને બાપજી સજન વિના મારી ભૂખ ન ભરિને

સમરણ વિના તલપ ન જાય"-હરજી ભાઠી

સજન એ પદ હોવાથી એય-સ્વરૂપ છે. એને ગાતાં ને માણતાં
સજન-મંડળોમાં આપણે કરીએ તો એની ચબ્દાવલી સાવાયને નાદચકિતમાં
સંમીલિત કરતી જણાયે. સજનનો પ્રત્યેક ચબ્દ સાચા સજનિકને તો -
પરમાત્મારૂપે, પરમસ્વરૂપે ભાસે છે એટલે સજનની ચબ્દચકિત એને મન ગમે
તેટલી અટપટી ને દુર્બોધિ હોય તો પણ એનું અંતઃકરણ પ્રભુને પ્રત્યક્ષ કલ્પીને
ભાવાઈ બની જાય છે. એક અભણ અક્ષરજ્ઞાન વિનાના સજનિકને કહ્યું દુર્બોધિ
નથી લાગતું. સજનનો પ્રત્યેક ચબ્દ ભણેને દુર્બોધિ હોય પણ ગવાતાં સજનની
હલક - નાદ - એના હૈયાની સરગમને અનુભૂતિની ચેતનાથી સ્પર્શિત કરી
દે છે. નાદચકિત જે સજન દ્વારા પ્રભુના સ્વરૂપનું : નિર્ગુણ કે સગુણ :
દર્શન કરાવે એને સજનિકો સાચા સજનનું ધ્યેય માને છે. આ રીતે ભાવ,
ચબ્દ કે પ્રતીકાર્થો સજનમાં પાઠ્યસ્વરૂપમાં ગમે તેટલા દુર્બોધિ હોય તો
પણ એ સજનો ગવાય ત્યારે દુર્બોધિ લાગતા નથી. સજનિકોની દુનિયામાં
એક પણ સજન દુર્બોધિ ગણાતું નથી. પરમ તત્ત્વ પરની શ્રદ્ધા અનુભૂતિ,
એની અભિવ્યક્તિ અને ગાન એ સજનનું પ્રાણતત્ત્વ. એમ અભણ સજનિકો પણ
સહજભાવે માનતા હોય છે. સાચા સજનિકને મન તો સજનલક્ષ્ય એક જ છે
ને તે પરમસ્વરૂપ-પરમાત્માનું દર્શન. "ગુજન ચિર ને પિંજર ફાની" એમ
કહેવામાં "ગાન એ જ અલખની અસાન નાદમયી કલિકા જ" કહેવામાં
આવી છે. આમ સજન એ ગાનરૂપ નાદમયી અલેક્ષિકા છે. એની -
શ્રુતિના ચમકારા એવઢાળોમાં જ અનુભવી શકાય છે, એવઢાળોમાં જ
સજનનું ભાવપ્રાકટ્ય પૂરેપૂરું શક્ય બને છે. પ્રસિધ્ધ સજનકવિ શ્રી દેશજી -
પરમાર કહે છે: "સજનવાણીના સ્કોટમર્મે એના લલ્લવિલયમાં રસા છે,
એને તેથી જેઓ સજનને માત્ર માજની કવિતા પેઠે મનમાં કે મુખથી-

—વાળી જ્યે તેમને સજનનું લોકોત્તર સાવપ્રગટ્ય કદાપિ પૂરેપૂરું થવું નથી”^{૨૩}
 મહીં સજન એ અલ્પથનું જ્ઞાન કે અલ્પજ્ઞાન છે, અને “અલ્પ નિરંજન સ્વરૂપ—
 વાણીથી પર છે. પરંતુ જે વાણી એ સ્વરૂપને લખ અને સાકાર કરે તે —
 સજનવાણી છે; અને જે ચબ્દ મત્રપૂત જ્ઞાતી આત્મરૂપના રહસ્યને છંદુ કરે તે
 સજનવાણીનો “ચબ્દ” છે. આમ સજનવાણી કવિતાથી જે ઉપા અર્થમાં
 “આત્મનઃ કલા” છે; અને જે આત્માની કલા છે તે ઓજસ્વતી જીવનકલા તો
 હોય જ. એટલે સજનની વાણી ભક્તને મન સા હિત્વનો વિલાસ હોતી નથી. ”^{૨૪}
 આમ સજન અલ્પથ જેવા નિરંજનના સ્વરૂપને વર્ણવવા કે પામવા માટેનું જ્ઞાન
 છે. આ સજનમાં મનુષ્યના કારનું અને વિશ્વાત્માનું જ્ઞાન દ્વારા મનુસંધાન
 છે. આથી જ સજનની એક વ્યાખ્યા આવી પણ કરવામાં આવી છે: —
 “વિશ્વાત્મા સાથે મનુષ્યના કારનું આ જ્ઞાન દ્વારા મનુસંધાન એ સજન”^{૨૫}.
 અને આ જ્ઞાન પણ ભક્તહૃદયનું સહજ જ્ઞાન છે. આ રીતે ભક્તના આત્મામાંથી
 એ પ્રકટ થયું હોવાથી સજન “આત્મજ્ઞાન” છે; અને લોકહૃદયમાંથી એ પ્રકટેલું
 હોવાથી ‘લોકજ્ઞાન’/તરીકે સજનનો મહિમા થયો છે. આથી સજનને —
 લોકજ્ઞાન—આત્મજ્ઞાન કહ્યું છે.^{૨૬} આવી સજનવાણી આત્મરામી કવિના
 દર્શન જેવી હોવાથી “સાક્ષાત્ આત્મશ્રી” છે.

૨૩. દે. પ. ‘રામસાગર’ — પ્રસ્તાવના પૃ. ૩૩.

૨૪. “ ” પૃ. ૩૬.

૨૫. મકરંદ દાસ : “સંસ્કૃતિ” માર્ચ ૧૯૬૮ પૃ: ૧૧૭.

૨૬. “સજન એ પિયળરીતિની માત્રામેળ કે અક્ષરમેળ કવિતા નથી, અને નથી
 શાસ્ત્રીય સંગીત. એ છે લોકજ્ઞાન—આત્મજ્ઞાન: જેમાં પ્રલંબ સ્વરના —
 લય અને લલકાર છે; જેમાં મેધગર્જન જેવા આરોહ અવરોહના ગડગડાટ
 અને યડયડાટ છે: જેના હૃદયની વાણી નાભિમાંથી આકાર લઈ અલ્પ
 સ્વરણીણોમાં રચાઈ જાય છે. ઉપર ચડતી ને હીતરતી પડતી... જ્યાંનક
 પાછી નાભિમાં અલ્પ થાય છે.” — દે. પ. “રામસાગર” —

—પ્રસ્તાવના પૃ: ૩૩

આત્મદર્શી ભજનિક જાણે એના સમસ્ત મંતરની, ચેતનાની કેડીએ કેડીએ ખૂંદી વળે છે: "આ સહજ ગાન પછી ભાવિક પથિકને અતિરચાક્રામાં પ્રેરતું રહે છે. છેક વૈદિક ઋષિથી માંડી આપણો ગામડા ગામનો ભગત માના ભજનો હીલટથી ગાતો આવ્યો છે. અને પુરાણો ભાગવતો કે આજના ભજનિકોની મંડળીમાં ગવાતાં કિલાતાં આ ભજનો અર્પક ધરતી ખૂંદી વળે છે." ૨૭. આમ ભજનો ગવાતાં ગવાતાં કંઠોપકંપ બહાઈ છે અને એ રીતે ભારતના પ્રતિપ્રતિની ભજનવાણી જૂની લાગતી નથી. જાણે કાલે સવારે જ એ ભજનો લખાયેલાં ન હોય એમ લાગે છે: "અને સંતોએ આવી ધેરી ધેરીને પર પર ઝૂકી પડતી પ્રેમધટા વરસાવવામાં બાકી નથી રાખી. માના ભજનોની તેમણે ઝૂક બોલાવી છે. આ સંચારની ભંગુર વાડીમાં એમણે અમરભોમના અંબા વાવવામાં પાછું વાળો નોંધુ નથી" ૨૮.

"અંબો અમર છે રે, અંબો કો"ક ભોમને ભાવે રે:

કો"ક ભોમને ભાવે રે, ઉનકા જનમ સુધરી જાવે રે."

અંબાનું આ બીજક ભજન કેવું ભક્તિમય છે!

"અમર ધેરથી પડો મગાવો હેતેથી હેલ્યું ભરાવો.

નૂરત સૂરત દોનું રાજો પાણીઆરી, પ્રેમથી પીવરાવો."

અહીં ભજનનું ભાવતત્ત્વ કેવું ભાતીમળ છે એનો ખ્યાલ આવે છે.

અમર કુલનું સિંચન ને નૂરતા-સૂરતા એટલે કે પરમ ન્યોતિની એકલીનતાની પાણીઆરીઓ એની સચિણ્ણહારી-એમ અંબો ઉઝરે ને એની કલશ્રુતિ-રૂપે "હાકેમના હજૂરી" થઈ રહેવાનું અહોભાગ્ય સંપડે.

ભજનસાહિત્યે ભારતીય આધ્યાત્મિક જીવનને અખિલાઈપૂર્વક

પચાની લીધું છે. ભજન એ ભારતની આધ્યાત્મિક સંસ્કૃતિનું જીવંત પુણ્ય છે.

૨૭. શ્રી મકરંદ દેવે "સંસ્કૃતિ" માર્ચ ૧૯૬૮ પૃ. ૧૧૭.

૨૮. " " " " " "

—એનું તત્ત્વજ્ઞાન અનેક વિધાના પ્રાપ્તિઓથી સભર છે. એમાંની જીવન-
દૃષ્ટિમાં અનેક પથોનું સ્પર્શ-છ મીલન છે. એમાંની પ્રતિ પ્રતિની ભાષા
બોલીના ચલણી શિક્કા જેવા ચબ્બો ભાષાની ધાર્મિકતા, અને સામર્થ્ય
પ્રકટ કરે છે. ભજનો તો મધ્યકાળમાં પુરાણો, વેદો, ઉપનિષદો અને સમસ્ત
ભારતીય તત્ત્વદર્શનના નિયોગ રૂપ છે.

"નહી રે મેરુ ને નહી મેદિની, નહોતા જે" દી ધરતી ઝકાશ રે:

ચાંદો ને સૂરજ જે" દી દોચ નહોતા, તે" દી મારો ધણી આપો આપરે:

પીરને પોકારે મુંજા ભાવરાં જ. " —જેસલ-તોરલ.

ધરણીનો પહેલો ધરમજ જૂનો રે:

તેદી" ચાંદો સૂરજ દોનું નહી, પણ પવન, પાણી, આકાશ નહી:

તેદી" નિરંજન નિરાકાર હતાં હાં..... માર્કંડ રૂપિ

—આવી રત્નકણિકાઓ જેવી ભજનપદ્ધતિઓથી આધ્યાત્મ પુરુષની
છબિ અને કૃતિ અહીં પ્રકટ બની છે. ભજન એ સ્વયંભોમનો ચાર્ત પુકાર છે.
એમાં ચાર્ત છે, આરાધના છે, અને એ પછી આધ્યાત્મ પુરુષ સાથેનું —
અનુસંધાન છે. અનુભૂતિનું પોત બાણીથી પદ્ધતિને ભજનરૂપે વહે છે ત્યારે
ચબ્બ એ અર્થદ્યોતક દૂત નથી બનતો પણ મંત્ર બને છે, આથી એ ભજનને
ઠહોરના અઠાર બરણ આવે છે:

"અઠારે બરણ જેને ઠહોરવાને આવે" —નરસિંહ

"રામ સુમર, રામ સુમર, રામ સુમર ભાઈ ।

રામ નામ સુમરન બિન બૂડત ભવમાંહી । —કબીર.

સમનામની રટણા કે કૃષ્ણનાં કીર્તનો એ મધ્યકાલીન

ભક્તિમાર્ગના સૂરો છે, જેમાં મૂળી શોધનારને કદાચ વેદમાંથી ભક્તિનાં
તત્ત્વોનું દર્શન થાય. વેદમાં ઇન્દ્રની સ્તુતિ જુઓ. એ મધ્યકાલીન ભક્તિ-
કાવ્ય સમી નથી લાગતી?

૩૬૫
૧૫૬
(૧૫૬)

ત્રોતાશમિન્દ્રમવિતારમિન્દ્રં
 હવેહવે સુહવં શૂરમિન્દ્રમ્ ।
 હવ્યામિ શક્તિં પુરણ્ણમિન્દ્રં
 સ્વાસ્તિ નો મધર્વા દાત્ત્વિન્દ્રઃ ॥

પ્રાસંગિક: ૬૧૪૭૦૧૧, સામ ૩૩૩

અર્થ ૭૧૮૬૧૧, શુક્લ ય. ૨૦૧૫૦

ત્રોતા ઈન્દ્રને, અવતારી ઈન્દ્રને, નારંબાર આનાહન અપાતા શૂર ઈન્દ્રને
 હું આનાહન આપું છું. પરમ ઉદાર ઈન્દ્ર અમારું કલ્યાણ કરો.

આ વૈદિક ભજન ટાંકી બેળાળના વિક્રાન સંશોધક ડો. -

અભિનાશચંદ્ર બોઝ ભજનનો વિકાસ કેટલો નૂનો છે એ દર્શાવવા માંગે છે.

"ભજ ગોવિંદ" એમ ઉચ્ચારણ કરતાં શબ્દો વૈદિક ઈન્દ્રનું જ
 વૈષ્ણવ સ્વરૂપ ગોવિંદ બને છે. એની પ્રતીતિ ભક્તિમાર્ગના વિકાસમાં
 નોંધનીય છે. અને પછી તો ભજનમાંનાં નારંબાર આવતાં પાત્રપ્રતીકો
 જેવાં કે રામ, કૃષ્ણ, રાધા, ગોપી, વિષ્ણુ, ગોપાલનાં નામો અનેક પૌરાણિક
 સંદર્ભોમાં ભજનમાં ગૂંથાયા છે.

પ્રેમ, પરમાત્મપ્રેમ જ અમૃતત્વનું સાધન છે. કારણ પ્રેમમાં આત્માના
 સ્વરૂપનો સાક્ષાત્કાર થાય છે. અમૃતત્વ એ આત્માનો નિત્યસિદ્ધ
 સ્વભાવ છે એનો અનુભવ કરવો એ જ અમૃતત્વની દશા છે. આ દશા -
 જ્ઞાનસાધ્ય છે, ક્રિયાસાધ્ય નથી. આત્માનો સાક્ષાત્કાર ભજનમાં
 ભજનિક કરે છે. આ રીતે નિરંજન સ્વરૂપની ઉપાસના કરતાં ^{કરતાં} આત્મ-
 સાક્ષાત્કારની ઝાંખી કરતો હરજી ભાઠી ગાય છે:

"ગુણ બખાણું અતિ ભારી અલક રા, ગુણ બખાણું અતિ ભારી રે:

સંકટ કાપો, સહાય માનું, નકલક નભ જ ધારી"

આ સાવળ રામદેવીરને અનુલક્ષીને લખાયેલી છે.

ભજનમાં સંત ને ગુરુમહિમા અપાર છે એને માટે મીરાં કહે છે:

મારગમે તારણ મિલે, સંત રામ દોઈ

સંત સદા શીશ ઉપર, રામ હૃદય હોઈ ॥

ભાગવતની સંતસાધુ મહિમાની વિચારધારા મધ્યકાલીન ભજનપરંપરામાં ઓતપ્રોત બની છે:

તિતિક્ષ્ણઃ કારુણિકોઃ સુહૃદઃ સર્વદેહિનામ્ ।

અજાતશત્રવઃ શાન્તાઃ સ્વાર્થવઃ સાર્ધભૂષણઃ ॥

—ભાગવત, કપિલ - દેવહૂતિસંવાદ

"શીલબંત સાધુને વારે વારે નમીએ

જેનાં બદલે નહીં જૂતમાન રે." — ગંગાસતી

"સતસંગનો રસ ચાખ, પ્રાણી હું તો, રામ રૂદેમાં રાખ"—દયારામ

"સન્તન સંગ બેઠિ બેઠિલોક લાજ ખોઈ " — મીરાં.

અર્થે હું વિગલન થતાં ભજનમાં જીવ-ઈશ્વરનો ગણેદ અનુભવાતી પરમ સૌંદર્યની ઝાંખી થાય છે. ત્યારે "મધુ વાતા જ્ઞતાયતે મધુ શરન્તિ સિન્ધવઃ" નો ભાવ જન્મે છે. ભજનની ભાવસૃષ્ટિ મંગલ-મધુ-દર્શી છે. એ સૃષ્ટિમાં રમ્યક રાગ દ્વેષ, વેર, ઝેર, બિરહ, પ્રેમ, એમ સારું-નરસું બધું — મંગલ્યમય બની જાય છે, ત્યારે અંદર બહાર બધે મધુરતાનું દર્શન થાય છે, જીવનમાં માધુર્ય સિવાય કશાનો અનુભવ થતો નથી. પુષ્ટિમાર્ગનું "મધુરાષ્ટક" આનું સાક્ષી છે, અને બીજાં અનેક ભજનોમાં પણ આની પ્રતીતિ મળી રહે છે. એટલે જ ભજનનો આનંદ કેવળ કવિતાના આનંદની માફક "પ્રહ્માનંદસહોદર" નહિજ પણ સ્વયં પ્રહ્માનંદ બની જાય છે. ભજનિકોને મન ભજન એ પ્રહ્માનંદસહોદરરૂપ પ્રહ્માનંદમય છે. પ્રહ્માનંદની આ વ્યાખ્યા ગુચો:

પ્રજાનંદરસાવનન્તગુણિતો રમ્યો રસો વૈષ્ણવઃ ।

તસ્માત્ કીદિગુણોઞ્જવલ્લભધુરઃ શ્રી ગોકુલેન્દ્રો રસઃ ॥

—સ્વાર્થભુવચાગમ

બોધધર્મની મૂળભાવના જ્ઞાન-વૈરાગ્ય પ્રધાન તથા નિવૃત્તિ-મૂલક હતી. એ ભાવના ભજનોમાં અનેક સ્થળે જુદાં જુદાં સ્વરૂપે છે એટલે એમાં કેટલાંક ભજનો નિર્વેદ-વાણી જેવાં પણ લાગશે. "સર્વદુઃખં, સર્વ ક્ષણિકં, સર્વ ક્ષણિકં, સર્વમિથ્યા"ની ભાવના વ્યક્ત કરતાં ભજનો પણ આપણે ત્યાં છે.

"પાપ તારુ પરકાશ જાડેજાધરમ તારો સંભાળ"—જેસલ તોરણ —અને પછી નિર્વેદની જગ્યાએ જેવી જેસલની પ્રશ્નચાત્રાપ વ્યક્ત કરતી ભજનવાણી આપણા હેવાને આફ બતાવે છે.

આમ જ્ઞાન, વૈરાગ્ય, ભક્તિ, પ્રાર્થનામાં પદો એ ભજનના નામથી ઓળખી શકાય તેવી રચનાઓ છે. ભક્તનાં જીવન વ્યક્ત કરતાં આપણા મધ્યકાલીન આખ્યાનોને કેટલીક ગરબીઓ પણ ભક્તિના ચિંતનથી સભર છે. એ દૃષ્ટિએ કેટલાંક જૂનાં કથાભજનો ભજનસાહિત્યમાં એક સચિસ્તર અધ્યયન બની રહે એટલાં ખેડાયેલાં છે. એમાં ગોપીચંદ, ભરથરી, ગોરખનાથ, મહાદેવનાથ, ના જીવનપ્રસંગો પણ ભજનકથાના વિષયરૂપ બન્યા છે.

"ઉજેણ તો નગરીનાં રાજા બેસણાં, ધારાનગરીમાં રાજ જ,

તેડાબો જોશી ને જોબરાબો ટીપણાં, જોબરાબો બાલુડાના જોશ જ.
ભરૂંભરીનું આ કથાભજન જુઓ કે ગોપીચંદનું આ કથાભજન જુઓ:

"ભૂલ્યો રે ભૂલ્યો રાજા સત રે ગોપીચંદ, પિયુ પરદેશ ન જાના જ."

મુસાવ સે પરદેશો રાજા, નવસે કુંભારી ને તેના નિસાસા તમને લાગશે જ.

જે રે જોગીડે તારી મુંડી હશે ને સોય-જોમીડા મરી જાન્યો જા"

આમાં અસિદ્ધાપ સાથે તીવ્ર વૈરાગ્યની ભાવના અને સંસારની ભોગવાસનાનો તિરસ્કાર પડીભર માણસને નિર્વેદ જ-માને છે ને સંસારની અસારતાનું ભાન કરાવે છે. રહ.

રહ. "વૈરાગ્યની રંગતમાં રંગાયા પહેલાં ભરથરી-પગિલાનો એ મસ્ત-ભોગશૂંગાર: બાણું લાખ માળવાના એ રસિક રતિરમણનો નિત્ય અભિનય એનો મધુર મુંજાર: પ્રમદા અને બલ્લભા એક ઠાણિયા સાથેની-

"મુને હારે રે લેતો જા રાજા ભરથરી ।

કે"જીલ્લા માનોને મા"રાજ, કે"જીલ્લા માનો દીનાનાથ, મુને.

દીપને ઝોલો લાગ્યો પવનનો, નરને ઝોલો લાગ્યો નાર"રે:

સતને ઝોલો લાગ્યો સજ્જનો, મૂરખને ઝોલો લાગ્યો રેન રે."

— ભરથરીના ભજનમાંથી

આ પિંગલાની ચાળીસરી શુભ-ચિન્તીઓથી પણ રાજા નિહાળે છે. ત્યારે બીજી રાજમાતા ને બહેનની સ્થિતિ કેવી છે?

"માતાજી હોભા પગને પેંગડે, બેલી ઝાલે પોડાની વાપ રે,

પીંગલાવતી બોળા પાથરે મે"દુ કેરોને મા"રાજ રે મુને."

પડીક બિલબો આપણા શે"રમાં ભોજન બનાવું કંચાર: ત્યારે—

"તારા રે ભોજનને રાણી ઢીલ પણી,

સંધ મારો હાલ્યો રે કેદાર... મુને."

કહેનાર રાજા પ્રથમ દૃષ્ટિએ નિહાળે આપણને લાગે છે: પણ ત્યાગ — વૈરાગ્યની અચલ સ્થિતિનું દર્શન પણ આ ભજન કરાવે છે. અને ક્ષેત્રમાં વેદના, વિલાપ ને શબ્દનો નિર્વેદ કેવો સજ્જ બને છે ।

—કામકલા ને રતિલોભુપ પતિ સાથેનો છૂપો પ્રણય-ઉચ્છેદ, ને ક્ષેત્ર — પ્રણય-પદ્ધતિ એ ભોગ-તરુવરનો બેઠકાના પ્રકાંડ ઝંઝામાં નાશ: એ પછી ત્યાગ-વૈરાગ્યની ભગવી-કાષાયકથાનું એ રાજર્ષિનું પરિધાન: કામિની-માનિનીને "મૈયા" કહી તેની પાસેથી એક "બટકું"અન્નટૂકડા"ની વાચના: બારસે પરણેતર ને સોળસે કુંવારી નારીની એ ત્યાગ — સમયની.

આક્રંદભરી વેદના, પછવાડે ગુરુ ગોરખની બિલ્લવ યવાથી સંભાળી પડતી બકવાણીના ચીપિયા-સોટા: એ સહુ ત્યાગ-લોકકથા સોરઠ-ગુજરાત તો શું પણ ભારતના પ્રતિપ્રાતની પ્રજાને વૈરાગી રાગના ખ્યાલા પાઈ જાય છે; ને કારુણ્યનું મેરુતું શૂન્ય તો ત્યારે આવે છે કે ત્યારે એ —

વિહોડાએલી વિપ્રલબ્ધા, રુદનમય પ્રલાપમાં એના નાથને જેની હારે લઈ જવાની બિનવણીઓ ને આરઝાઓ જુવારે છે. ત્યાગી રાજવી ને વિરાગી વામાનો એ બલ્લવલતો વિલાપ અનેક વિલાસી આત્માઓને પડી બે પડી તો વૈરાગ્યના સ્મરણ તરફ દોરી જાય છે. મોટા મંધાતાના સાબૂત આત્માને પણ મોગાળી નાખે એવું એ ભજન છે. "સુધશિ"કૃત

— "રામસાગર"માં અક્ષય અને ચારાધમાંથી

"હાટમાં રૂબે હાટવાણીયા, ચોરે રૂબે ચારણસાટ રે,
રાણીયું રૂબે રે રંગમોલમાં, દાસિયું રૂબે રે દરબાર - મું ને.
ગેરુમાં રંગ્યા રે ઠાચલ ધોતિયા, પેચો ભગવો ભેખ રે:
ધૂણીપાણીની સેવા કરું રે જેના વિદ્યાતાના લેખ રે- મું ને."

"ભોગયરાયણ વિદ્યાતાનીના પિતરામાંથી છૂટવાનો એવો જ વૈરાગ્ય
ભરયરીના રૂપમાં રાજા ગોપીચંદના નામ ઉપર છે:

"હાણું ભાગે માળવાનો રાજા,

વેલૂડી ગુજરાતનો રાજા: ગોપીચંદ જોમી બન્યા છા ।"

.... ભરયરીની જેમ આ ગોપીચંદ પણ પટરાણી પિંગલા પાસે
શિક્ષા માગવા ગાય છે. ને ભરયરી પિંગલા જેવી વડછડ બને વચ્ચે પાય
છે. પણ અહીં આ પછી તો ચાર જુગના જન્મસંધિવારાની સૂઝ ગોપીચંદને
જાગે છે. એટલેટલા જુગના પંથસંધિવારા ને જીવનસંધિવારા, છતાં "રાણી!
તમે આત્મ-વકાઈ ન વેંદારી શક્યા" તેનો ઉઠો ઓરતો વ્યક્ત કરે છે.

"દિનકા સંસારો રાણી! પૂરવ જનમના"

... રાવણહથ્થાના મહારાધેરા તાર ન્યારે જાગીને આ ભજન
ઉપાડે છે ત્યારે તો શહેર-ગામડાના કંઈક લોકના કામ કામને ઠેકાણે
રહી જાય ને બધાં વ પોતાને ગોપીચંદ-પિંગલાના ક્યારાનાં ફૂલ -
કલ્પીને ઠાનઠાનં બે અંધુડાં સંસારની આપદા-ભઠ્ઠી પર નાંખતાં જાય."

-----"રામસાગર" પૃ: ૨૧

ભજનની ભાવસૃષ્ટિ આવી આત્મચિંતનથી, જ્ઞાન-વૈરાગ્યથી ને
દુઃખથી અસાર સંસારલીલાના નિર્વેદથી સભર છે. માટે જ ભજન કઈ
રીતે પ્રકટવું હશે એની એક કલ્પના "મકરદ દને" આમ કરે છે:

"ભજનની શરૂઆત આવી એક ભયંકર નિરાશાથી પાય છે. આ
દુનિયાના સર્વ ભોગોની ક્ષણભંગુરતા દીવા જેવી દેખાઈ આવે છે. કોઈ
અભિનાશી તત્ત્વના આધાર વિના માણસનું મન અભકાં પાય છે ત્યારે

"નનિત્ય, અણુર્થ લોકે ઇમામ પ્રાપ્ય ભજસ્વ મામ્" કહેતો કોઈ તારનારો મવાજ સંભળાય છે. નિત્ય વિલસતા સત્ય, શિવ કે શુંદરના - કિનારા ભણી માણસની મીઠ મડાય છે. બીજા હજાર પ્રલોભનો પડતાં મૂકી એક માત્ર એ જ પ્રાપ્ત કરવા પછી તે તીવ્ર રેવે પડે છે"

પરમાવાણી એવી અનેકવિધ વાણીસ્વરૂપમાં વિલસતું કાવ્યરૂપ છે. ભજનનો શબ્દ

ભજનનો શબ્દ જે સાધારણ શબ્દ નથી. જે શબ્દ પણ ભક્તના જીવનમાંથી ચેતન મેળવીને જન્મ્યો છે. એટલે ભજન શબ્દવેધી વાણીની ગરજ સારે છે. પ્રત્યેક ભાવને જીવીને જન્મેલો શબ્દ જે ભજનની વાસ્તવાનુસૂતિનું નિદર્શક છે. અનુસૂતિની તાજગી તો ભજનના પ્રત્યેક શબ્દમાં ફૂલની જેમ ફોરે છે. ભાવની સર્વાંગિયુદ્ધર અભિવ્યક્તિ તો શબ્દ જ કરે છે. જે રીતે ભજનમાં શબ્દનું સ્થાન વિચારવા જેવું છે. અલંકારોની વિલક્ષણ જમાવટ તો ભજનમાં મળવાણી જેવું સ્વરૂપ જન્માવે છે. યુગયુગની અનુસૂતિ અને ભાવસંપત્તિનો ચિરંતન વારસો તો ભજનમાં વપરાયેલો શબ્દ ધરાવે છે એટલે જે પ્રતિપ્રતિની ભજન સૃષ્ટિમાં ચોમની પરિભાષાના શબ્દપચાઈને પ્રતીકો કે કલ્પનો એક નહું જ પરિમાણ રજૂ કરે છે. પરિણામે, ભારતની ભજનપરિભાષા લગભગ સમગ્ર ભારતની જાણે એક જ હોય તેવી એવી લાગ્યા કરે છે. શબ્દની અભિધા, લક્ષણને વ્યંજનાશક્તિની ચરમ સિદ્ધિ તો ભજનમાં છે. શબ્દસિદ્ધિનું સાચું દર્શન જેમ પ્રત્યેક ઉત્તમ - કવિતામાં થઈ કરે છે, તેમ ઉત્તમ ભજનમાં પણ થાય છે. ભજનને ઉત્તમ કાવ્યસ્વરૂપ તરીકે સ્થિર કરનાર જો કોઈ તત્ત્વ હોય તો તે - "પ્રજ્ઞાનદસહોદર" અક્ષરપ્રહ્મરૂપ શબ્દ છે. એટલે જ કહેવાયું છે ને કે

શબ્દપ્રહ્મણિ નિષ્ક્રાંતઃ પરપ્રહ્મા ધિગચ્છતિ ।

એક કવિએ ભજનવાણી ચંદ્રે કહ્યું છે:

"ભજનની બાણીને પોતાનું પોતીકું સ્વરૂપ છે. લોકલક્ષ્યનું એ બિરલ વ્યક્તિત્વનું કાવ્યસ્વરૂપ છે: એટલે એની બાનીનો પણ કડીબંધ ઇતિહાસ છે. બાનીની ભોમકાને એ પોતાની કોટિઓ છે, લક્ષણો છે, શૈલી છે. કિલસૂકી છે, ઢાળ છે, ઢાળનો લય છે, શાંતિ છે ને સમયના તાર છે. એ માયલે ગાળે ગાતમનો એકમેળ - તાર ને ગાયકના કંઠનો સ્વરતાર છે. એ બાનીમાં પ્રકૃતિ ને પુરુષના એકમેળ, જીવનની એકરસતા અને એકમયતા છે."

-સુધર્મ "રામસાગર" પૃ: ૧૦

ભજનબાણી આમ માધ્યાત્મિક અનુભૂતિઓના નિર્મળ મનોહર - પ્રતિબંબનેલી છે.

ભજનની પાછળ સતિયા સંત જનોનું સત તગતગતું શબ્દરૂપે ઝળહળે છે. ખરી રીતે તો "શબ્દ" એ અનુભૂતિનું જ પ્રતીક છે એટલે એ "શબ્દ" ભક્તલક્ષ્યનો હોય કે કવિલક્ષ્યનો સહોદર હોય પણ "શબ્દ"ની ઉપાસનામાં તો કવિ ને ભક્ત-ભજનકાર બન્ને એક જ સર્જકકોટિમાં ગણાવવામાં આવે છે. આથી જ ભક્તને પ્રથમ ભક્ત ગણવો કે પ્રથમ કવિ ગણવો એના - પ્રશ્નભેદઅસ્થાને છે. ભેદ જો હોય તો તે કેવળ અવસ્થાભેદનો છે. એક સાધક અને સર્જક ઉભય છે, બન્ને બીજો કેવળ સર્જક છે. અંતરતમ ચેતનાનાં ઉડાણમાંથી પ્રકટતી શબ્દાવલિ જે લય સાધે છે એમાં અનુભૂતિ સાહજિક સ્વરૂપે જન્મ લેય છે.

ભજનનું સ્વરૂપ જીવશિખર સંબંધ નેટલું સૂક્ષ્મ, વિવિધ અને ભવ્ય છે. વાયુ અને તેજના સાગર જેમ ભવના અને ભજનના એ સાગર છે. જીવ એ સૌનો સકરી છે. ભજનસાગર એ બીર, કરુણ ને શૃંગાર, શાન્ત ભયાનક ને અદ્ભુત, આદિ રસોના ઉલ્લાસથી ભરેલો છે. જીવ એનો "માણીગર મરજીનો" છે. પણ તેજ ને વાયુના સાગરનો એ સમ્રાટ જેમ અવકાશનો પારાબાર છે તેમ ભજનસાગરનો ચક્રવર્તી બિરાટ નિરંજન નિરાકાર પરમાત્મ-તત્ત્વ છે.

—ભવસાગરનો ધબ્બો જીવ ભજનસાગરમાં તરતો પાવ છે. પણ તેની સુરતા તો પેલા બિરાટને ઝંખતી રહે છે ના સુરતા ભજનાનંદ દ્વારા તેને રામરસનો અનુભવ કરાવે છે.^{૩૦} ૩૦.

અહીંના ભજનમાં પ્રકટતાં જીવ-સિલ્પના અદ્ભુતો મહત્ત્વ પ્રાપ્ત પાવ છે તો સમર્પિત માટે ભજન નામ સમૂહગત ગાન પણ છે. નાના સમૂહગાન માટે મળવાનો મહિમા માર્ગ પથની ભજનવાણીમાં બહુ જ સ્પષ્ટપણે વ્યક્ત થયો છે. એમાં સામુદાયિક મિલનને માટે મળવું એ માટેનો પારિભાષિક સ્પષ્ટ છે: જામો, જમેલો, જમેયો કે ગત્યર્થગા:

"ગત્ય ને ગયા હોશ માટે અમલો, અને તમે રે"જો "રેજો રૂડા ધરમે દિવાને"

"ફાન ને પુન્નમાં ફળ રૂડા પામ્યો, કાળ મેલીને રમે મેલો રે હા....

ધૂલની સંગતિયું તમે પરહરો, કરોને મેલો રૂડા સાધુ તેડો રે હા....

નર ને નારી તો તરો." (ભજનગાઈ)

એ ના ગત્યર્થમાં તો: "નાસા તે નિરસે યથા, કૂડિયા કિનારે બેસી રિયા

ના રીતે ગત્યર્થમાં સામુદાયિક ભજનગાન માટે મળેલા સામાન્ય ને સ્વામાન્ય ભક્તજનો પાવન પાવ છે. અહીં નાપણને ભજનનો સામુદાયિક ગાન મહિમા કેટલો મુખ્ય હતો તેનો ખ્યાલ આવે છે.

ભક્ત તથા નવધૂતનું "નલજ ન્યાવવાનું સ્વપ્ન" ભજન છે. એ સ્વપ્ન "કચીક નદ્ભુત રસ ચમત્કૃતિથી"મંડિત છે. "કાવ્ય માવે છે કચીક નદ્ભુત રસચમત્કૃતિ" એ સુંદરમ્ના વિધાનમાં "કાવ્ય" ને બદલે ભજન સ્પષ્ટ મૂકી દઈએ તો નદ્ભુત રસચમત્કૃતિનો સાક્ષાત્કાર કરનારા લાખા-લોચણ, ભર્તૃહરી-ગોપીચંદ-પિંગલા, નેચલ-તોરલ, લીલમબાઈ, ગંગાસતી — નેનાં ભજનિકો કૃતાર્થ પાવ છે. એમનું જીવન એક રસમય ભજન હતું એની પ્રતીતિ થયે.

૩૦. સરખાવો: દેશજી પરમાર "રામસાગર" પ્રસ્તાવના પૃ: ૩૨.

ભજનનું પ્રાગટ્ય કેવું ભક્ત-કવિ ઝંખતો હોય છે એ ભક્તસહસ્ય ધરાવનાર કવિના નીચેના અવતરણમાં જણાયે.

"કાવ્ય માને છે કહીક મફલુત રસમત્કૃતિ. તે મત્કૃતિ જેટલી તેના વસ્તુમાં - તત્ત્વમાં હોય તેટલી જ તેના અભિવ્યક્તિ રૂપમાં-- માણીમાં, માણીના વર્ણકમાં, ગૂઢ ને સૂક્ષ્મ રીતે મુક્ત કરતા મધુર મીઠક બ્રહ્માન શબ્દમાં પણ હોય. જામ કાવ્યને અતિરક્તાથી જાઈ મડો તો ત્યાં એક માણ્ણાદક દ્યોતક અનુભવ થાય: કોઈ ગહનતાનો અને તેને પ્રગટ કરતા નિકટતમ શબ્દનો સૌંદર્યમય અને શક્તિમય અનુભવ થાય: કોઈક અત્યંતિક સંનિધ્યનો ઇશ્વર, અને ઇશ્વર છતાંયે શાંતિ અને - વિશ્વરૂપ, એવો સ્પર્શ થાય - એવી કવિતાનો અવતાર પ્રાગટ્ય હું ઝંખી રહો છું. માની રહો છું..."

---સુદરમ

"રામસાગર" પ્રસ્તાવના પૃ: ૩૫.

ભજનચર્ચકોનું અતિર વિશ્લેષ:-

ભજનચર્ચકોનું અતિર વિશ્લેષ કેટલું સૌંદર્યસ્નિત ને વિસ્મયકારી હતું, એ એમના ભજનો પરથી જાણી શકાય છે. સદોદિત પ્રકાશનું પદ એમની ભજનવાણી ખતી રહી છે. ભજનની ભાષાના ભજનચર્ચકોના અવનદર્શન વિના અધૂરી છે. એમના અવનનો માઠો નિર્દેશ જ આપણને મળે છે. પણ સાત્ત્વત ભજનવાણીને જ આપણે જો એમના અતિર અવનનો બાહ્ય અભિહાસ કહીએ તો ભજનચર્ચકોનું અવનદર્શન કેટલું વિપુલ ને ગહન હતું તેનો ખ્યાલ આવશે. ધર્મશિક્ષાતોના કલ્પતરુને સાધનાજાળે સંચી સંચીને અમરકળ જેવું ભજન એમણે જગતભ્રમણ થઈ છે. કવિતા શું કવિ કર્મ શું એની લેણ પણ તમા મા ભજનચર્ચકોએ રાખી નથી, છતાંયે સાત્ત્વત કવિતાનું ચર્ચન એમને કાળે નોંધાયું છે. સરળતા ને હીન અવનભાવનાઓનો સમુચ્ચય કેટલીક ભજનવાણીમાં આપોઆપ સંમોચન સધાયો છે. કેવળ શબ્દના કસબી બાજર તરીકે આપણે ભજનચર્ચકોનાં મૂલ્યાંકન કરીશું તો સૂક્ષ્મમાં પડીશું:

-કારણ સબ જીમના જીવનની સાથે સાથે વહો છે. જેમને આપણે પચમજરી ઉદ્ધોષકો કહીશું તો જેમાં પણ તફાવત થવાય નહીં હોય, કારણ એ કોઈ સિદ્ધાંતના પ્રચારકો કરતાં જીવનદર્શનના આત્મસ્ત વિરાગીઓ વધુ છે. એટલે જ શ્રી હુદરમ કહે છે કે "હા મિત્રી ને ગહનતાઓ, સમર્પણની - પરાકાષ્ઠાઓ તથા જીવનતત્ત્વની પકડ આપણા પ્રાચીન કવિઓમાં..... છે તે આજના કવિ કે સાહિત્યકારમાં નથી." ^{૩૧} "કા. એ પ્રાચીન ભક્તકવિઓ માટે સાચા સાચા છે.

ભજનના હિત્ય ભક્તના આત્માનું નિવેદન છે.

"ભરપૂર ભાણે રે, પ્રજ્ઞાની કેમ ભટકે :

અનુભવ અજાણું રે, આત્મ કૃષિ કેમ ચટકે.." -ધીરો

"માન વહો વરણો સાથે મોતીએ" -જેસલ તોરણ

કે "અમર પવાલા અમર ભરીયા ભાઈ" -રાવતરણ સિંહ

ભજનિકોની કલ્પનાઓ પણ કેવી કેવી હોય છે!

"રાત મધારી માવો હુમે હુમે જે રે,

રાણી તમે કહો પધાર્યા હોજી" -મેપધાર

"જ રે સતો..... ગગનમંડલમાં, એક બાલક જે રે હોજી

હતો બાલક રૂપે સ્વાયો રે" -દેવાવત પંડિત

"ગાને અમર ને વરણે છે નીર રે" -સરખા કાપડી.

માની કલ્પનાઓ, અકારો ભજનવાણીમાં સર્વત્ર વેરાયેલા પડ્યા છે.

જીવનસાવના પણ કેટકેટલાં રૂપકોથી ભજનિકોને તાફુચ કરી છે!

જેહિક ને આધુનિક જીવનની કલાનું અર્થોર્થ સિખર પણ ભજનમાં છે.

૩૧. શ્રી હુદરમ, પ્રાચીન કવિતા પૃ: ૨૬૫.

"કર ગુજરાન મરીબમે, મગફળી કીસ પર કરતા હૈ
હોયા હોકર બાગ પુકારે, મો કયા સાહેબ બેરા હૈ,
કીડી કે પાઉમે નેપૂર બાને, મોબી સાહેબ સુનતા હૈ" કર ગુજરાન-કબીર.

ત્રે ષ્ઠ સજનોમ ઉત્તમ કાવ્યોની બાણી તેની સુક્ષ્મતા,
અર્થબળ અને મસ્તી હોવા પટે છે.

"પાચોજ મેને રામ રતન ધન પાચો" - મીરાઈ

"આદિ અબીઝ અલખ નામચે.... નિરભય ગાયા,

સત નામકી શીર સેજમે શબ્દ સુનાયા

સબસાગર દે : ૧: ભીડ, તાર તમ તીરે લાયા,

સદ્ગુરુ શબ્દ પ્રકાશ, કીયા મટીયા મધિયારા"-લાલ સાહેબ

"બાણી બાણી રે મારા સતગુરુની બાણી,

જાવતા પરણી બાને મુખા ધેર આણી

ખીલો દૂને ને લેચ બલોણે

સસરો પારણીચે ને બહુજ હોયોજો" - મોરખ

મનસા માલણી હો જ રે, મોરખ જાગતા નર સેવીએ- મોરખનાથ

"ભગતી કેરો મારગ રે, ફૂલો કેરી પાંખડી રે,

સુધે તેને સ્વાદ રે હાં -જેઠીરામ

"મારા હરિજન પીઓ સમરસ બાણી રે હો... હો... જ"

-લેરબનાય પરી"

સજન તો આમ અમની વાત કરનારા છે:

" મેં તો જોયું તખ્ત પર જાગી ઝાલરી ઝણઝણ વાગી.

અનમડળમાં ગોલોક માંહે, ઇનર રે સૂતો નિરધાર,

તુણ લોકની સેવા કરે, ગાય કબીર રણકાર" - ઝાલરી

"ખ્યાલો મને પાચો રે ગુરુએ અતિ પ્રેમે કરી હો જા

પરિબ્રહ્મ ભાસ્યા રે અદ્વૈત સકળ કળી હો જા ।"

આવી અનેક પંક્તિઓમાં ભજનનો રંગ પારખી શકાય છે. એ રંગ કટકિયા મોતી જેવો સણમાં ઉપડે એવો નથી પણ "અનંત ગુણે રંગ-નહી ઉપડે રે, વાણી ગાય છે સંત મૂળદાસ" એવો છે. એનો પાસ પૂરણ પ્રેમનો છે. ભજન જાણે "સોહમ સ્વદ"નો ગુજારો કરના માટેનો મંત્ર છે:

"આ કાયામાં રતન અમૂલ્ય નસતું સરેલ માહે નણ તોલે
સોહમ સ્વદકા કર લે ગુજારા, મેં રામ સદ્ગુરુ મોં હે બોલે."

કારણ, એમાં સાક્ષાત્ મેં રામ... અનંત સાગરરૂપ... સદ્ગુરુની વાણીબળ છે. એનો જૂનો ધરમ ભજનમાં છે. "જૂના ધરમ લ્યો જાણી, મારા સંતો । જૂના ધરમ લ્યો જાણી રે."

"ગુરુ ગણપત" જૂના ધરમ-મલાજામાં જ માનવ કલ્યાણ પેઢે છે.

ભજનમાં ગુરુ મહિમા અપાર છે; એનું નહાન કરી કરીને આવે છે :
ગુરુ વિશે ભજનમાં પહું લખાયું છે. એટલે એમ જ કોઈને લાગે કે ભજન એટલે ગુરુજ્ઞાનની આરાધનાણી.

"સદ્ગુરુ મળીએ શેષ ન સુધયો, વિમળ મળી નવ વાણી રે

કાંતો ગુરુજ્ઞાન વિનાના, કાં પાપી એ પ્રાણી મારા સંતો."

શું ભજન એટલે "આહલેક્ષહેરની તત્ત્વધોષણા" ?

"એવો આલમ રાજા હાલ્યો રે, ઊંડી દીધી કાયા-રાણી;

એનાં હેટાં હેટાં પડિયા રે, નથી લીધાં મન્ન ને પાણી.

નાનાં હેટાં તથે લેગાં રમતાં, એની બાળપણની પ્રીત;

અજાણી ભોમમાં મેલ્યાં એકલાં, એની તમારા પરની રીત.

એવો માયામાં લપટ્યો રે, ઉંડા જળે બૂડી મૂકો હો જી."

-ધીરો.

આ ભજનમાં વચ્ચે સાંભળીને તો એમ જ લાગે. અવનિ ઉપર આત્માવતરણ ને પછી માયાલપટણ, નિધન પછી પંચભૂત દેહની સ્થિતિ, એનું અગનરાણી સાથે કલ્લજલન એમ કાયાપૂતલીનું માયા સાથે વળગણ -

-કબીને છેવટ સજનિક વૈરાગ્ય તરફ વળે છે.

આમાં સજનો વર્ણી આપણને એમ જ મઠ જાય કે સજનમાં વેદાંતનિરાનું અતલ સજ્જતર એમાં સ્વાસોચ્ચ્વાસ જેવું છે. એટલે કોઈને "માતમ-મદીઠા પરમ તેજેતત્ત્વને નિવાસ કરવાનો જે જીવનમહેલ" તે સજન એમ પણ લાગશે. અનુભૂત વેદાંતની જ્ઞાનકણિકાઓના તણખા ઝરતા હોય એવી સજનપંક્તિઓ જીવણ, રવિદાસ, સાણી, ભીમ, રોહીદાસ, હરજીભાટી, રતનદાસ, મેઘધાઈ, સરખણ કાપડી જેવા સજન-ઉપાસકો-સર્જકોની - સજનવાણીમાં લોકસાગરને તીરે તીરે ભાગતી રાતે ઝગમગતી હોય છે. આત્મૈક્યની તદ્દુપતા સજનભાવમાં સધાય છે. પરિણામે સજનોમાં લોકવાણી-નું પ્રત્યક્ષમધુર અને છતાં અનુપમ સૌંદર્યથી મંડિત એવું એક નવું જ લાક્ષણિક રૂપ જોવા મળે છે.

આ રીતે આપણા દેશની સાહિત્યપરંપરામાં સજનસ્વરૂપ મહત્ત્વના સ્થાનનું અધિકારી છે. મધ્યકાલમાં આપણી વિવિધ ભાષાઓમાં જે સાહિત્ય પ્રસર્યું તે બધાની પાછળ એક જ જાતની પ્રેરણા કામ કરી રહી હતી-એમ કહીએ તો ખોટું નથી. આ દૃષ્ટિએ ભક્તિભાવનું વિપુલ સાહિત્ય મેડાયું છે. પરિણામે દેશની સંસ્કૃતિ આત્મધારણા માટે-પોતાની જાતને ટકાવી રાખવા માટે મથતી હતી. તેમાં એને તત્ત્વના ઈંડા મેલલોકનનો કાંઈક કઠણ માર્ગ લેવાનું ભાગ્યે પોસાય. ભક્તિનો એણે આશ્રય લીધો. એટલે આપણા મધ્યકાલીન ગુજરાતી સજનોમાં ધાર્મિક તત્ત્વદર્શનના - સિદ્ધાંતોની મુલાવણાહી ચર્ચા નિકળ જેવું બહુ બોલ્યું છે. એમાં મનનશક્તિ કરતાં હૃદયશક્તિને અસર કરવાની માતબર સમૃદ્ધિ છે. આમ અનેક સંતો, સજનિકો, કીર્તનકારો એ ભક્તિધારાને વેગ આપી રહ્યાં^{૩૨} હતા.

સજનની વ્યાખ્યામાં ભક્તિને કેન્દ્રસ્થાને મણીએ તો સમગ્ર મધ્યકાળમાં એક જ સંસ્કૃતિ-આત્મા હિંદીમાં કબીર, સૂર અને-

૩૨. સરખાબો: શ્રી ઉમાશંકર જોશી - 'સમસંવેદન' પૃ: ૬૬

—તુલસીદાસ: તો મરાઠીમાં જ્ઞાનેશ્વર, નામદેવ અને તુકારામ —બંગાળમાં
વિદ્યાપતિ, ચંડિદાસ ને ચૈતન્ય: તો ગુજરાતીમાં નરસિંહ, ખીરાં ને —
અર્જુન એમ અનેક કંઈ ગાઈ રહેલો જોવા મળે છે. ૩૩.

આમ "હિંદની મધ્યકાલીન સંસ્કૃતિના ઇતિહાસનું એક અગત્યનું પૃષ્ઠ છે"
—ભજનનો.

ભજનની વ્યાખ્યાનો પણ થોડોક પ્રયત્ન કરી શકાય
એમ છે. "ભજન એ મનની અનુભૂતિનું વૈવિધ્યમય ફળ છે. અને વૈવિધ્ય પણ
એટલું મનન છે કે તે આજરે તો નિર્વ્યાખ્યેય બની રહે છે." ૩૪. અને એટલે
જ અન્ય ભજનિક કહે છે. "એની એ કાવ્યકોટિમાં આરાધનાણી ને —
આગમનાણી, તત્ત્વજ્ઞાનની અમરનિગમ નાણી ને આત્મલક્ષિત્વની નાણી,
જ્ઞાનપ્રજ્ઞાની ભક્તિનાણી ને નીલિર જનમંતરને સબોડીને સન્માર્ગે ચડાવનારી
ચાળનાનાણી, કાયાના પડનારાને પામવાની ને પેળવાની અલળનાણી,
દેહ-દેહીને યોજનાવાની રૂપકનાણી ને વૈભવ-વિલાસ ત્યાગની વૈરાગ્યનાણી,
હરિનામાના હુમરા ને ઠોરની નાણી, પીર પંચમજરના પ્રેમરૂપની —
પરચાનાણી ને પહાડોને બિરદાવનારી ગિરનારી નાણી ને અલખનિરંજનને
આઈ સૂરનાદે જગાડનારી કરુણાનાણી વગેરે વિવિધવર્ણી નાણી છે." ૩૫.
આમ ભજન એ આગમનાણી, ભક્તિનાણી, ચાળનાનાણી, અલળનાણી, —
રૂપકનાણી, વૈરાગ્યનાણી, પરચાનાણી, જેની અનેક વિધિ નાણીસ્વરૂપમાં
વિલસતું કાવ્યરૂપ છે.

૩૩. સરખાવો: શ્રી ઉમાશંકર જોશી — 'સમસંવેદન' પૃ: ૬૭.

૩૪. રતિલાલ ઠાયા : ચર્ચાંશુ:

૩૫. રામસાગર પૃ: ૧૧